

УДК 347.946

ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕЗУМПЦІЙ У СПОРАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ЗІ СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

APPLICATION OF PRESUMPTIONS IN DISPUTES ARISING FROM HEREDITARY RELATIONS

Завгородня І.М.,
аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню питань застосування презумпцій у спорах, що виникають зі спадкових правовідносин. Визначається правова природа презумпцій та їхнє місце в доказовій діяльності під час розгляду досліджуваної категорії цивільних справ. Виділяються види правових презумпцій у спорах, що виникають зі спадкових правовідносин

Ключові слова: спадкові спори, доказування, правові презумпції, види презумпцій.

Статья посвящена исследованию вопросов применения презумпций в спорах, возникающих из наследственных правоотношений. Определяется правовая природа презумпций и их место в доказательной деятельности при рассмотрении исследуемой категории гражданских дел. Выделяются виды правовых презумпций в спорах, возникающих из наследственных правоотношений

Ключевые слова: наследственные споры, доказывание, правовые презумпции, виды презумпций.

The article is devoted to research of the application of presumptions in disputes arising from hereditary relations. The legal nature of the presumptions and their place in the probative activity during the process of consideration of the investigated categories of civil cases is defined. The types of legal presumptions in disputes arising from hereditary relations are defined.

Key words: hereditary disputes, probation, legal presumptions, presumption types.

За загальним правилом, встановленим ч. 1 ст. 60 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, крім випадків звільнення від доказування. Процес доказування обставин цивільної справи підпорядковується дії багатьох факторів, серед яких особливе місце займають презумпції. Свою назву вони отримали від латинського слова *presumptio*, що означає припущення. У теорії права норми-презумпції відносять до нетипових норм права. Нетипові нормативні приписи, як і норми права, виконують регулятивне значення. З одного боку, вони викликані потребами оптимізації юридичної практики, необхідністю підвищення ефективності правового регулювання, з іншого – забезпечують свого роду надійність у поєднанні норм права між собою [1, с. 115].

Як вказує Д. Д. Луспеник, під презумпцією слід вважати закріплене (або опосередковано закріплене) спеціальною процесуальною нормою припущення про наявність або відсутність юридично значимої обставини, яка перерозподіляє доказові обов'язки учасників процесу. Змістом презумпції завжди є інформація ймовірна, що в більшості випадків допускає можливість її спростування стосовно конкретного випадку [2, с. 659].

Реформування в Україні приватного права та цивільного судочинства істотно вплинули на збільшення ролі доказових презумпцій у процесі розгляду й вирішення цивільних справ. Кардинальна зміна функціональної ролі суду та сторін у доказовій діяльності наповнили реальним змістом вплив презумпцій на доказування обставин цивільної справи.

Презумпція як припущення про факт, на відміну від юридичного факту, не може породжувати правових наслідків. Юридичний факт визначається в юридичній літературі як життєва обставина, з наявністю якої пов'язане виникнення, зміна чи припинення цивільних прав та обов'язків. Останній повинен бути або наявним, або відсутнім, оскільки в іншому випадку ми можемо припускати наявність чи відсутність певних суб'єктивних прав та обов'язків.

У свою чергу презумпція має допоміжний характер та являє собою особливий прийом, зміст якого полягає в тому, що встановлені права та обов'язки підлягають реалізації, якщо суб'єктом не будуть зазначені деякі конкретні обставини, що виключають настання обов'язкових наслідків. Більше того, *презумпція з'являється там, де необхідний юридичний факт відсутній*. Презумпції лише вказують на юридичні факти, які через високий ступінь вірогідності їх здійснення визнаються дійсними, істинними за умови їх неспростовності.

Слід зазначити, що чинний ЦПК України не закріплює положення про законні презумпції, на відміну від ЦПК УРСР 1963 р., де в ч. 3 ст. 32 встановлювалося, що факти, які згідно з законом припускаються встановленими, не доводяться під час розгляду справи. Таке припущення може бути спростоване в загальному порядку.

Лише Міністерство юстиції України у своєму листі від 06 квітня 2011 р. № 3192-0-4-11-19 «Відносно терміна «презумпція правомірності» зазначає, що презумпція в праві – це закріплені правовими нормами припущення про достовірність настання певного юридичного факту [3].

Питання застосування презумпцій в цивільному процесі широко висвітлювалися в юридичній літературі. Цією проблематикою займалися, зокрема, М. А. Гурвич [4], В. В. Масюк [5], Ю. О. Серіков [6], Р. Д. Ляшенко [7]. Утім більшість із названих авторів досліджували переважно загальні питання презумпцій, не приділяючи особливої уваги застосуванню презумпцій у спорах, що виникають зі спадкових правовідносин. А відтак *метою* статті є з'ясування особливостей застосування презумпцій у спорах, що виникають зі спадкових відносин, та встановлення видів таких презумпцій.

Поява в судовій практиці доказових презумпцій є результатом неможливості або складності доказування окремих фактів, у зв'язку із чим учасники процесу змушені виходити із законів вірогідності, типово-наслідкових зв'язків, на чому заснована більшість презумпцій.

Вплив презумпцій на розподіл обов'язків із доказування проявляється наступним чином. Якщо сторона посилається на факт, що підпадає під дію доказової презумпції, вона доказувати цей факт не повинна, оскільки він і так передбачається встановленим. Водночас інша сторона вправі оспорити це припущення шляхом доказування, що в конкретному випадку презюмований факт не має місце та, відповідно, правова презумпція не може бути застосована. Можливість спростування презумпцій забезпечує

умови для ухвалення рішень у відповідності до істини. Якщо ж презумпція не відповідає обставинам справи, заінтересована сторона може її спростувати [8, с. 72].

У теорії цивільного процесуального права презюмовані факти інколи відносять до підстав звільнення від доказування (поряд з обставинами, визнаними сторонами загальноновідомими, та преюдиційними фактами). Однак слід мати на увазі, що презумпція звільняє від доказування певних фактів лише одну сторону. Інша ж сторона може надавати докази щодо спростування або відсутності припущень, визначених у законі. Суд має право й за власною ініціативою за допомогою доказів перевірити існування презюмованих фактів. Таким чином, *презумпції лише перерозподіляють обов'язок доказування, але не виключають їх із предмету доказування*. Можна додати до цього, що ст. 61 ЦПК України, зміст якої розкриває підстави звільнення від доказування, не містить застереження стосовно презюмованих фактів. Причому наведена норма закріплює вичерпний (закритий) перелік підстав звільнення від доказування, а саме: 1) обставини, визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі; 2) обставини, визнані судом загальноновідомими; 3) обставини, встановлені судовим рішенням.

Презумпції активно застосовуються й під час розгляду судом спадкових спорів. У цьому аспекті варто вказати на тісний зв'язок процесуального права з матеріальним, адже судовий розгляд неможливий без порушення суб'єктивного матеріального права позивача. У кн. 6 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що регулює відносини спадкування, ознаки прямого закріплення правових презумпцій можна віднайти лише стосовно прийняття спадщини. За загальним правилом ст. 1268 ЦК України спадкоємець має право прийняти спадщину або не прийняти її. Законом встановлено лише два способи прийняття спадщини: подання відповідної заяви нотаріусу (ст. 1269 ЦК України) або постійне проживання разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини (ч. 3 ст. 1268 ЦК України). Причому постійне проживання зі спадкодавцем має бути належним чином підтвержене. Відповідно до п. 3.22 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [9] доказами постійного проживання разом зі спадкодавцем можуть бути такі: довідка житлово-експлуатаційної організації, правління житлово-будівельного кооперативу, відповідного органу місцевого самоврядування про те, що спадкоємець на день смерті спадкодавця проживав разом із цим спадкодавцем.

Крім того, у ч. 4 ст. 1268 ЦК України передбачено, що малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків відмови від неї.

Таким чином, положення ч. ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України містять *правову презумпцію прийняття спадщини*, зміст якої становить припущення про те, що певні спадкоємці вважаються такими, що прийня-

ли спадщину без спеціального волевиявлення про це. Презумпція прийняття спадщини може бути застосована лише щодо спадкоємців, які постійно проживали зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а також малолітніх, неповнолітніх, недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена. Причому існування виділеної презумпції можливе за умови, що такі спадкоємці не відмовилися від прийняття спадщини в установленому порядку. Як зазначає із цього приводу Є. О. Рябокони, установлення законом презумпції прийняття спадщини, зумовлене одним лише фактом спільного й постійного проживання спадкоємця разом зі спадкодавцем, є своєрідним «способом» прийняття спадщини. Справа в тому, що в такому випадку спадкоємець набуває право на спадщину автоматично, не висловлюючи при цьому волі на прийняття спадщини, що не узгоджується з правовою природою акта прийняття спадщини, який є правомочним, тобто дією особи, спрямованою на набуття цивільних прав та обов'язків [10, с. 131].

Презумпція прийняття спадщини може застосовуватися під час розгляду цивільних справ про визначення спадкоємцю додаткового строку, достатнього для подання ним заяви про прийняття спадщини, про визнання права власності на майно в порядку спадкування, про усунення від права на спадкування.

Утім, як і будь-яка презумпція, презумпція прийняття спадщини може бути спростована. Зокрема, інша сторона може заперечувати факт-основу презумпції, а саме факт спільного проживання спадкоємця зі спадкодавцем або вік (стан здоров'я) спадкоємця саме на час відкриття спадщини.

Презумпція прийняття спадщини не єдина, що може застосовуватися під час розгляду спадкових спорів. Правило про оголошення фізичної особи померлою побудовано з урахуванням *презумпції смерті*, встановленої у ст. 46 ЦК України. Так, фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців; за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – протягом одного місяця після завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою й до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Внаслідок оголошення фізичної особи померлою настають правові наслідки, як під час смерті фактичної. До таких правових наслідків можна віднести й відкриття спадщини.

Умовами для застосування презумпції смерті є такі: відсутність фізичної особи в місці її постійного проживання протягом трьох років; довідки щодо відомостей про особу з житлово-експлуатаційної організації, органів внутрішніх справ або органів місцевого самоврядування та з місця роботи; свідчення родичів та свідків, які знали особу. Ці факти є базовими, на основі яких формується факт, що презюмується [11, с. 319].

Згідно зі ст. 1261 ЦК України до спадкоємців за законом першої черги відноситься дитина спадкодавця, зачата за життя спадкодавця та народжена після його смерті. Наведене положення зумовлене дією *презумпцією батьківства*, суть якої зводиться до такого: дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя (ч. 2 ст. 122 СК України). Наслідком дії презумпції батьківства у відносинах спадкування є визнання новонародженого спадкоємцем та закликання його до спадкування, що у свою чергу впливає на перерозподіл спадкових часток. У тому разі, коли спадкодавцем складено заповіт без урахування новонародженого, останній матиме право на обов'язкову частку в спадщині в порядку ст. 1241 ЦК України. Застосування ж презумпції батьківства під час розгляду в суді спорів, пов'язаних зі спадкуванням, впливає на звільнення від доказування факту встановлення батьківства і, як наслідок, закликання дитини спадкодавця до спадкування. Спростувати цю презумпцію можливо шляхом встановлення походження цієї дитини від іншої особи, відмінної від спадкодавця.

Крім презумпції прийняття спадщини, у юридичній літературі виділяють також і *презумпцію неприйняття спадщини*. Так, згідно із ч. 1 ст. 1272 ЦК України, якщо спадкоємець протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК України, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. Із цього О. Є. Кухарев робить висновок про закріплення змістом ст. 1272 ЦК України презумпції неприйняття спадщини [12, с. 216, 217]. У цілому погоджується з існуванням зазначеної презумпції, щоправда з деякими застереженнями, і Б. О. Булаєвський [13, с. 234, 235]. Презумпція неприйняття спадщини сконструйована за направленою волею спадкоємця: якщо останній не вчинив дій, які б свідчили про намір прийняти спадщину, *вважається*, що спадкоємець не бажає отримувати спадкове майно, тобто фактично відмовляється від нього. Зазначена презумпція може бути спростована судом за умови, що спадкоємець пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини. При цьому необхідно виходити з того, що поважними є причини, пов'язані з об'єктивними, непереборними, істотними труднощами для спадкоємця на вчинення цих дій (п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. № 7) [14]. У правовій позиції Верховного Суду України в справі № 6-85цс12 вказується, що правила про надання додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини можуть бути

застосовані, якщо: 1) у спадкоємця були перешкоди для подання такої заяви; 2) ці обставини визнані судом поважними. Якщо ж у спадкоємця перешкод не було, а він не скористався правом на прийняття спадщини через відсутність інформації про спадкову масу, то положення ч. 3 ст. 1272 ЦК України не застосовуються [15].

Досить розповсюдженою в юридичній літературі є позиція про те, що черговість спадкування спадкоємцями за законом базується на презумпції, що в разі висловлення своєї волі спадкодавець залишив би спадкове майно найближчим особам, які за законом визначені в певні черги залежно від близькості родинних зв'язків за походженням, шлюбних відносин, усиновлення, надання утримання спадкодавцю та перебування на утриманні спадкодавця. Законодавець будує абстрактну модель черговості без урахування особливостей конкретної сім'ї, що в певних випадках може суперечити істинній волі померлого [16, с. 93]. Утім наведене правило стосовно припустимої волі заповідача не має нічого спільного з презумпцією, оскільки докази зворотного в такій ситуації не передбачаються. У цих правовідносинах застосовуються або загальна норма (положення про спадкування за законом у разі відсутності заповіту, визнання його недійсним повністю або в певній частині, неприйняття спадкоємцями за заповітом

спадщини чи усунення їх від спадкування в установленому законом порядку), або спеціальна норма (положення про спадкування за заповітом, якщо заповідач зробив розпорядження на випадок своєї смерті).

Є спірними роздуми окремих дослідників щодо існування презумпції, покладеної в основу правил про розподіл спадкового майна між спадкоємцями в рівних частках, якщо заповідач особисто не розділив майно між ними [17, с. 15]. У такому випадку, як і у викладеній вище ситуації, правило засноване на припущенні про ймовірну волю заповідача, яка виражається виключно в заповіті. Відсутність останнього не може бути спростоване жодними доказами, та, відповідно, наведене правило є неспростовним.

Проведене в цій статті дослідження дозволяє зробити такі висновки. Презумпції перерозподіляють обов'язок доказування, але не виключають презюмовані факти з предмету доказування та мають вирішальне значення в процесі доказування під час розгляду спорів, що виникають зі спадкових правовідносин. За своєю правовою природою презумпція не є юридичним фактом, адже самостійно не породжує правові наслідки. Виділені такі види презумпцій у досліджуваній категорії цивільних справ: презумпція прийняття спадщини, презумпція смерті, презумпція батьківства та презумпція неприйняття спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве / В. М. Горшенев // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–117.
2. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : [монографія] / [В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, В. В. Баранкова та ін.]; за заг. ред. В. В. Комарова. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 928 с.
3. Относительно термина «презумпция правомерности» : Письмо Министерства юстиции Украины от 06.04.2011 г. № 3192-4-4-11-14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v3192323-11>.
4. Гурвич М. А. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе / М. А. Гурвич // Советская юстиция. – 1968. – № 12. – С. 8–10.
5. Масюк В. В. Презумпції та преюдиції в цивільному судочинстві : [монографія] / В. В. Масюк. – Х. : Право, 2011. – 208 с.
6. Сериков Ю. А. Процессуальные функции правовых презумпций в гражданском судопроизводстве : автореф дис. ... канд. юрид. наук / Ю. А. Сериков ; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2005. – 23 с.
7. Ляшенко Р. Д. Застосування презумпцій як засобу аргументації в практиці судових органів / Р. Д. Ляшенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2011. – Т. 24(63). – № 2. – С. 57–61.
8. Жаглина М. Е. Особенности использования презумпций и фикций в доказывании по гражданским делам / М. Е. Жаглина // Вестник Воронежского института МВД России. – 2007. – № 1. – С. 71–74.
9. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>.
10. Рябоконт Є. О. Інститут прийняття спадщини в цивільному законодавстві України: проблеми і перспективи / Є. О. Рябоконт // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». – 2005. – № 67–69. – С. 129–134.
11. Ляшенко Р. Д. Функціональне призначення презумпцій в праві / Р. Д. Ляшенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2009. – Т. 22(61). – № 1. – С. 316–322.
12. Кухарев О. Е. Спадкове право України : [навч. посібник] / О. Е. Кухарев. – К. : Алерта, 2013. – 328 с.
13. Булаевский Б. А. Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений : [монографія] / Б. А. Булаевский. – М. : Инфра-М, 2014. – 240 с.
14. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08/print1395245856202571>.
15. Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 26.09.2012 р. у справі 6-85цс12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1c5a59140111fc2256bf7004f9cd3/985b558d06b03a12c2257a910027bbe5?OpenDocument>.
16. Піцик Х. З. Сучасні проблеми правового регулювання спадкування спадкоємцями за законом, що входять у першу чергу / Х. З. Піцик // Прикарпатський юридичний вісник. – 2012. – Вип. 2. – С. 86–95.
17. Абраменков М. С. Свобода завещания в российском наследственном праве / М. С. Абраменков, П. В. Чугунов // Наследственное право. – 2010. – № 2. – С. 10–26.